

تاریخ‌نگاری و آشنایی با گونه‌های منابع دوره معاصر

شناخت تحولات تاریخ‌نگاری و نیز آگاهی و شناخت منابع پژوهش تاریخی دوره معاصر یکی از محورهای کلیدی و مهم در بررسی‌های تاریخی این دوره محسوب می‌شود. آشنایی با دیدگاه‌های تاریخ‌نگاری سنتی و نوین در ایران شما را در درک و فهم روش و بینش مورخان این دوره یاری خواهد کرد. در این درس با توجه به شواهد و مدارک تاریخی، ضمن آشنایی با گونه‌های منابع تاریخی دوره معاصر، تحولات تاریخ‌نگاری این دوره را به صورت اجمالی مورد بحث و بررسی قرار خواهیم داد.

تحولات تاریخ‌نگاری دوره معاصر

۱- تاریخ‌نگاری سنتی

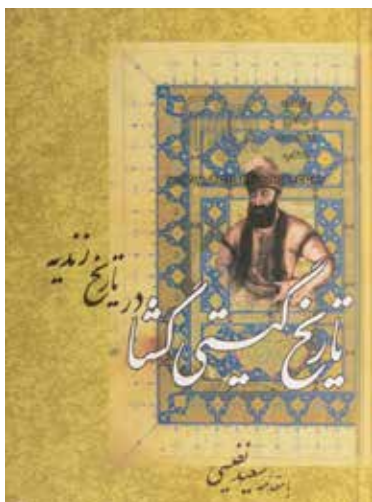
تاریخ‌نگاری سنتی دارای خصوصیات و ویژگی‌هایی است که آن را با پیش و روش مورخان نوین متمایز می‌سازد. این نوع تاریخ‌نگاری ادامه و استمرار وقایع‌نگاری‌ها و مجلس‌نویسی‌های دوره صفوی و ما قبل آن بوده است. این دسته از مورخان اغلب اهل شعر و ادب بودند و آثارشان با خصوصیات ادبی تألیف شده است. از برجسته‌ترین ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

نسخه خطی کتاب جهانگشای نادری تألیف میرزا مهدی استرآبادی - موزه آرامگاه نادرشاه

- شرح زندگی پادشاهان و مبالغه در بیان ویژگی‌های آنان
- عدم توجه به زندگی اجتماعی و حیات فرهنگی و اقتصادی مردم
- تأکید بر تاریخ سیاسی و نظامی و شرح طولانی جنگ‌ها و فتوحات
- بی‌توجهی به علل و نتایج رویدادها و تحولات تاریخی
- رواج روحیه تملق و چاپلوسی
- تأکید بر مصنوع و متکلف‌نویسی و پرهیز از ساده‌نویسی
- بی‌توجهی به سنجش و نقد منابع

شیوه تاریخ‌نگاری دوران افشاریه و زندیه استمرار تاریخ‌نویسی عصر صفویان بود. میرزا مهدی خان استرآبادی مورخ دربار نادرشاه افشار در کتاب‌های جهانگشای نادری و درّه نادره به شرح فتوحات نادر و ستایش وی می‌پردازد. میرزا محمد صادق موسوی نویسنده تاریخ گیتی‌گشا، تاریخ زندیه را با اسلوبی مصنوع و دشوار و با تملق‌گویی شاهان زند نوشت.

تاریخ گیتی‌گشا نوشته میرزا محمدصادق موسوی، وقایع‌نگار کریم‌خان زند

بحث و گفت‌وگو

به چند گروه چهار نفره تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود با ملاحظه ویژگی‌های تاریخ نویسی سنتی، ارزیابی خود را از این نوع تاریخ نویسی بیان کنید و دیدگاه‌های خود را با یکدیگر مقایسه و وجوه شباهت و تفاوت‌های آن را معین و مشخص کنید.

۲- تاریخ نگاری جدید ایران

دارالترجمه همایونی در زمان ناصرالدین‌شاه گسترش یافت. محمد حسن‌خان اعتمادالسلطنه از مورخان مشهور عصر قاجار یکی از چهره‌های برجسته فرهنگی این دوره بود که به ریاست دارالترجمه همایونی برگزیده شد. در دوره ریاست او آثار فراوانی توسط وی و دیگر مترجمان به فارسی ترجمه شد. بخش قابل توجهی از نخستین آثار ترجمه شده از زبان‌های اروپایی به زبان فارسی را نوشته‌های تاریخی تشکیل می‌دادند و ترجمه آنها تأثیر بسزایی در آشنایی نویسندگان و مورخان ایرانی با بینش و روش مورخان اروپایی داشت.

زمینه‌های پیدایش: جنگ‌های ایران و روسیه در دوران پادشاهی فتحعلی‌شاه قاجار، چشم و گوش زمامداران و نخبگان ایران را به دنیای غرب گشود. آنان با مقایسه وضعیت ایران و غرب در جست‌وجوی درک علت پیشرفت جوامع غربی و دلیل عقب‌ماندگی جامعه ایران برآمدند. در نتیجه چنین کنجکاوی‌هایی بود که از زمان عباس‌میرزا (ولیعهد فتحعلی‌شاه) ترجمه آثار اروپایی به آرامی آغاز شد و سپس با تأسیس مدرسه دارالفنون و ایجاد دارالطباعه دولتی و

تصویر روی جلد کتاب تاریخ انحطاط
امپراتوری روم نوشته گیبون

تصویر روی جلد کتاب تاریخ پتر کبیر اثر
ولتر

کتاب تاریخ انحطاط امپراتوری روم نوشته گیبون

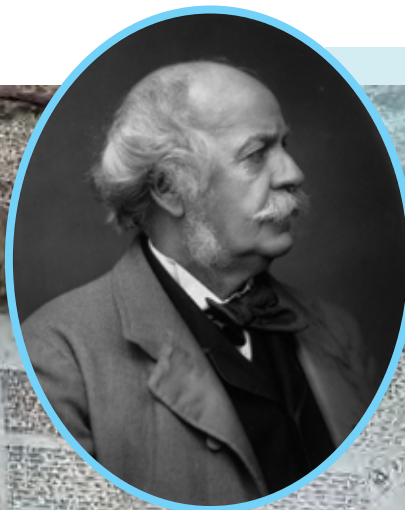
کتاب تاریخ پتر کبیر اثر ولتر

ترجمه آثار فلسفی

علاوه بر ترجمه نوشته‌های تاریخی، ترجمه آثار فلسفی نیز تأثیر چشمگیری بر بینش و روش نویسندگان و مورخان ایرانی در عصر قاجار و پس از آن نهاد. یکی از این آثار که از فرانسه به ایران ارسال و پس از چندی ترجمه شد، کتاب «گفتار در روش به کار بردن عقل» اثر معروف دکارت بود. دکارت از پیشگامان تفکر علمی در جهان غرب محسوب می‌شد او بسیاری از اندیشه‌های پیشینیان خود را مورد نقادی قرار داده بود. این کتاب در سال (۱۲۷۹ ق) در دوره ناصرالدین شاه به نام «حکمت ناصریه» یا کتاب دیاکرت به فارسی ترجمه شد. در این دوره نوشته‌هایی از ولتر^۲ و منتسکیو^۳ (دو فیلسوف و مورخ فرانسوی قرن ۱۸ م) به فارسی ترجمه شد.

۱- Decartes ۲- Wolter (Voltaire) ۳- Montesqieu (Montesqieu)

علاوه بر آن، با گسترش فعالیت علمی شرق شناسان، کتیبه‌های بیستون و طاق بستان رمزگشایی شد و اطلاعات دقیق و جدید درباره تاریخ ایران به دست آمد. گسترش کشفیات باستان شناسی

سر هنری راولینسون، دیپلمات انگلیسی در عصر قاجار، نخستین شرق شناسی بود که با مطالعه کتیبه بیستون موفق به خواندن خط میخی شد.

انتقاد به تاریخ‌نویسی سنتی

قبل از ظهور تاریخ‌نگاری نوین در ایران برخی از تاریخ‌نگاران سنتی دوره قاجار علی‌رغم حفظ ساختار کلی تاریخ‌نویسی سنتی، منتقد جنبه‌هایی از ویژگی‌های تاریخ‌نویسی سنتی شدند. یکی از پیشگامان انتقاد به تملق و متکلف‌نویسی، خاوری شیرازی مورخ مشهور زمان فتحعلی‌شاه و نویسنده تاریخ ذوالقرنین است. او به ساده‌نویسی، حقیقت‌نویسی و مختصر‌نویسی علاقه نشان داد و به نکوهش تملق‌گویی پرداخت. وی می‌نویسد: «تاریخ‌نگار را هم لازم است که راست‌گفتاری پیشه کند... فرشته را دیو نخواند و دیو را فرشته نداند...»^۱.

میرزا محمد جعفر خورموجی از مورخان عصر ناصری و مؤلف کتاب حقایق‌الاکبار ناصری با انتقاد از تملق‌گویی، نخستین کسی است که واقعیت‌قتل امیرکبیر را بازتاب داده است. محمد حسن خان اعتمادالسلطنه نیز اگرچه تاریخ‌نویسی درباری بود، اما با آگاهی از روش و بینش تاریخ‌نگاری اروپایی گام‌های بلندی را در حوزه تاریخ‌نویسی عصر قاجار برداشت و سعی کرد آثار خود را تا حدودی از پرده‌پوشی‌ها و مداحی‌های تملق‌آمیز مورخان رسمی دور سازد. او در یکی از آثار خود به نام صدرالتواریخ، امیرکبیر را ستایش می‌کند. اعتمادالسلطنه را می‌توان نماینده شاخص تاریخ‌نگاری جدید در دوره قاجار قلمداد کرد.

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را بخوانید به سؤالات زیر پاسخ دهید.

متن ۱- «در عهد امیر چنان نظمی به کار بود که گرگان را از گوسفندان هراس بود. و جمیع رعایا به بودن امیر راضی بودند ولی اعیان مملکت چون مجال تعدی و خودسری نداشتند به عزل او کوشش نمودند و به مقصد رسیدند و آخر همه پشیمان شده قدر و رتبه امیر را شناختند، که بقا و دوام او باعث نظام ملک و ملت بود» (اعتمادالسلطنه، صدرالتواریخ، ص ۲۳۰).

متن ۲- «پس از یک اربعین بر حسب صوابدید امانا و امرافنا پیش برقا مرجع گردید. حاجی علیخان فراشباشی به کاشان شتافت روز هجدهم ربیع‌الاول در گرمابه بدون ظهور عجزولابه، ایادی^۱ که مدتی متمادی از یمین و یسار^۲ اعادی و اشرار^۳ را مقهور و خوار می‌داشت. فصاد^۴ دژخیم نهاد... به دیار عدمش روان ساخت» (خورموجی حسینی فسایی، حقایق‌الاکبار ناصری، ص ۳۲۷).

۱- در متن یک، چه کسانی از امیر راضی و خشنود بودند و چه کسانی دشمن او محسوب می‌شدند؟ چرا؟

۲- از متن دوم، چه ویژگی‌هایی از امیر قابل استخراج است و در مورد چگونگی مرگ وی چه حقیقتی را می‌توان دریافت؟ بحث و استدلال کنید.

۳- با کمک دبیر خود بررسی کنید خورموجی بعد از فاش کردن این حقیقت آیا با مشکلاتی روبه‌رو شد؟

۱- دست‌هایی ۲- راست و چپ ۳- دشمنان و آدم‌های بد ۴- رگ زدن

برخی از متفکران دوره قاجار نظیر میرزا فتحعلی‌خان آخوندزاده (۱۲۹۵-۱۲۲۸ق) با اینکه مورخ نبود، اما به شیوه علمی تاریخ‌نویسی سنتی را نقد کرد. وی در رساله ایراد، شیوه تاریخ‌نویسی رضاقلی‌خان هدایت را به دلیل استفاده از شعر در بیان رویدادها و به‌کاربردن الفاظ مصنوع ادبی مورد انتقاد قرار داد. میرزا آقاخان کرمانی مورخ عصر قاجار نیز در رواج تاریخ‌نگاری جدید گام‌های مؤثری برداشت. او

۱- خاوری شیرازی، تاریخ ذوالقرنین، ج ۱، نامه خاقان، ص ۷۰

معتقد بود که مورخان جدید اروپایی با بررسی سیر حوادث و مطالعه علل و نتایج رویدادها به قوانینی دست یافته‌اند که آن را «حکمت تاریخی» می‌نامند.

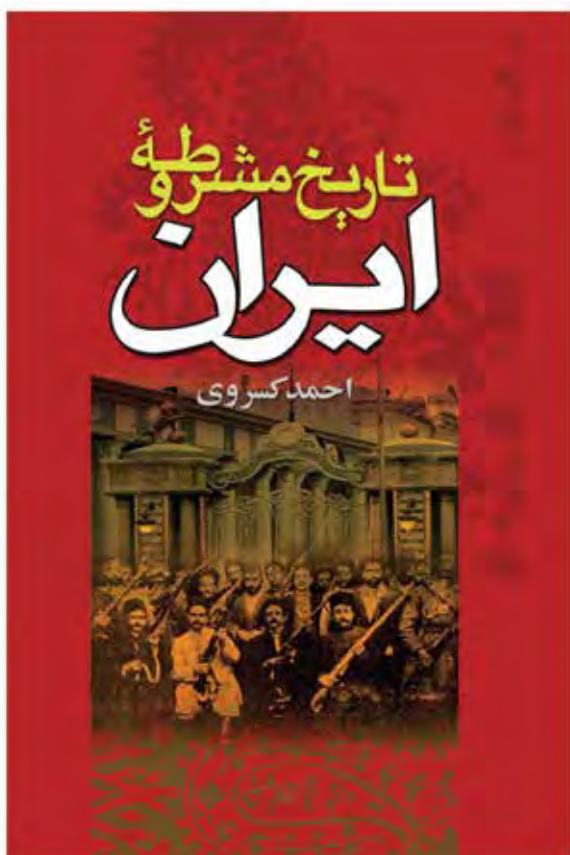
روش تاریخ‌نگاری جدید

مجموعه‌ز مینه‌های مطرح‌شده، شرایط و بستر مناسبی را برای ظهور تاریخ‌نگاری جدید در ایران فراهم کرد. در شیوه‌تاریخ‌نگاری نوین ایران، تاریخ‌نویسان و پژوهشگران با استفاده از روش تحقیق علمی، بهره‌برداری از منابع، اسناد و مدارک معتبر و گزینش و نقادی آنها، به ارزیابی رویدادهای تاریخی می‌پرداختند و یافته‌های علمی خود را به زبانی ساده و بدون تکلف می‌نوشتند. تاریخ‌نگاران جدید همچنین تلاش می‌کردند که از نتایج تحقیقات علمی چون باستان‌شناسی، زبان‌شناسی، جغرافیا، جامعه‌شناسی، اسطوره‌شناسی و... در مطالعه تاریخ بهره‌مند شوند.

گسترش مدارس جدید، تأسیس دانشگاه و رایج شدن آموزش تاریخ به عنوان یک رشته علمی در دوران حکومت پهلوی، کمک شایانی به ترویج و توسعه روش پژوهش علمی تاریخ در ایران کرد. این روند در سال‌های اخیر با رشد کمی و کیفی آموزش تاریخ در مراکز دانشگاهی شتاب بیشتری گرفته است. علاوه بر این، ایجاد مراکز تحقیقاتی و نشریات تخصصی در حوزه مطالعات تاریخی و تألیف، ترجمه و نشر کتاب‌ها و مقاله‌های علمی فراوان، تأثیر بسزایی در ارتقای روش تاریخ‌نگاری جدید در ایران داشته است.

بینش تاریخ‌نگاری جدید

اساس بینش مورخان سنتی با تأکید بر بررسی زندگی پادشاهان و شرح فتوحات استوار بود، اما در تاریخ‌نویسی نوین جنبه‌های گوناگون حیات انسانی اعم از سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی مورد بررسی قرار گرفت. این بینش به تدریج در نوشتن کتاب‌های تاریخی اهمیت یافت. انقلاب مشروطیت تأثیر عمیقی بر دگرگونی

تصویر روی جلد کتاب تاریخ
بیداری ایرانیان

بینش مورخان ایرانی داشت و موجب شد که آنان به ابعاد گوناگون رویدادهای تاریخی و به ویژه نقش مردم توجه نشان دهند. این تأثیر به بهترین شکل آن در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان نوشته محمد علی ناظم الاسلام کرمانی (۱۳۳۷-۱۲۸۰ق) به روشنی پدیدار شده است. او در این کتاب ضمن توجه به مردم، نقش طبقات گوناگون اجتماعی را در انقلاب مشروطیت به روشنی نشان داده است.

علاوه بر انقلاب مشروطه، رویدادهای مهم دیگری همچون نفوذ و دخالت کشورهای استعمارگر، جنگ‌های جهانی اول و دوم و اشغال ایران، کودتاهای ۱۲۹۹ و ۱۳۳۲ش، جنبش ملی شدن نفت، انقلاب اسلامی و... تأثیر عمیقی در بینش مورخان جدید ایران برجای گذاشت و هر کدام با توجه به دیدگاه‌ها و جنبه‌های گوناگون به بررسی علل و نتایج این حوادث پرداختند.

برخی از نمایندگان شاخص تاریخ‌نگاری جدید ایران

مورخ / پژوهشگر	اثر و تألیف
حسن پیرنیا (مشیرالدوله) (۱۳۱۴-۱۲۵۱ش. تهران)	سیاستمدار و تاریخ‌نگار؛ مؤلف تاریخ ایران باستان در سه جلد
احمد کسروی (۱۲۶۹. تبریز-۱۳۲۴ش. تهران)	تاریخ‌نگار، زبان‌شناس و حقوق‌دان؛ نویسنده تاریخ مشروطه ایران، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، تاریخ پانصد ساله خوزستان
محمد قزوینی (علامه قزوینی) (۱۲۵۶. تهران-۱۳۲۸ش. تهران)	ادیب، مصحح و پژوهشگر تاریخ و فرهنگ ایران؛ از جمله آثار مهم وی تصحیح تاریخ جهانگشای جوینی و مجموعه مقالات و یادداشت‌های تاریخی در چندین جلد.
غلامرضا رشیدبایسی (۱۲۷۵. دالاهو کرمانشاه-۱۳۳۰ش. تهران)	مؤلف، مصحح و مترجم آثاری در موضوع تاریخ و ادبیات؛ نویسنده تاریخ ملل و نحل و تاریخ مختصر ایران، مترجم چندین اثر مهم تاریخی مانند ایران در زمان ساسانیان اثر کریستن سن و تاریخ قرن هیجدهم، انقلاب کبیر فرانسه و امپراتوری ناپلئون نوشته آلبر ماله و ژول ایزاک
عباس اقبال آشتیانی (۱۲۷۵. آشتیان-۱۳۳۴ش. رم)	تاریخ مفصل ایران از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه و آثار دیگر تاریخی به صورت تألیف، ترجمه و تصحیح متون؛ مؤلف کتاب‌های درسی تاریخ در دوران پهلوی
سعید نفیسی (۱۲۷۴ش. تهران-۱۳۴۵ش. تهران)	ادیب، تاریخ‌نگار، مترجم و شاعر، استاد دانشگاه؛ مؤلف تاریخ تمدن ساسانی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر و ده‌ها اثر دیگر در موضوع تاریخ و ادبیات
نصرالله فلسفی (۱۲۸۰. تهران-۱۳۶۰ش. تهران)	تألیف زندگانی شاه عباس اول در پنج جلد و نویسنده و مترجم آثار متعدد دیگر در تاریخ ایران و جهان؛ مؤلف کتاب‌های درسی تاریخ و جغرافیا در دوران پهلوی
عبدالحسین زرین کوب (۱۳۰۱ش. بروجرد-۱۳۷۸ش. تهران)	ادیب، تاریخ‌نگار و مترجم و استاد دانشگاه؛ نویسنده و مترجم آثار متعدد در تاریخ و ادبیات از جمله تاریخ مردم ایران، روزگاران، دو قرن سکوت، بامداد اسلام و تاریخ در ترازو
فریدون آدمیت (۱۲۹۹ش. تهران-۱۳۸۷ش. تهران)	تاریخ‌نگار؛ مؤلف آثار تاریخی متعدد از جمله آنهاست: امیرکبیر و ایران، اندیشه‌های طالبوف، اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران و...
محمد ابراهیم باستانی پاریزی (۱۳۰۴ش. پاریس-۱۳۹۳ش. تهران)	تاریخ‌نگار، استاد دانشگاه و موسیقی‌پژوه؛ مؤلف، مصحح ده‌ها اثر تاریخی و ادبی، از آن جمله است تاریخ کرمان، فرماندهان کرمان، سیاست و اقتصاد عصر صفوی و یعقوب لیث

گونه‌های منابع تاریخی در دوره معاصر

منابع پژوهش دوره معاصر تاریخ ایران نسبت به دوران پیش از آن، از کثرت و تنوع فراوانی برخوردار است. عمده‌ترین منابع مهم این دوره شامل انواع کتاب‌ها (تاریخی، ادبی، خاطرات، سفرنامه‌ها، زندگی‌نامه‌ها (تراجم) و ...)؛ نشریات (روزنامه‌ها و مجلات)؛ اسناد (بناها، وسایل و ابزارها) می‌شود.

فعالیت ۳

به چند گروه تقسیم شوید و با همفکری سه دلیل برای کثرت و تنوع زیاد منابع مکتوب در دوره معاصر تاریخ ایران بنویسید.

برخی از کتاب‌های تاریخی عصر قاجار

مؤلف	عنوان کتاب
محمد تقی ساروی	تاریخ محمدی
عبدالرزاق بیگ دنبلی خوبی	مآثر السلطانیه
جهانگیر میرزا	تاریخ نو
علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه	اکسیر التواریخ
میرزا صادق وقایع‌نگار	تاریخ جهان‌آرا
میرزا محمدتقی سپهر (لسان‌الملک)	ناسخ التواریخ
رضاقلی هدایت	روضه الصفای ناصری
نادر میرزا	تاریخ تبریز
محمد حسن خان اعتماد السلطنه	تاریخ منتظم ناصری
محمد حسن خان اعتماد السلطنه	صدر التواریخ
غلامحسین افضل‌الملک	افضل التواریخ
سر جان ملکم	تاریخ کامل ایران
سرپرسی سایکس	تاریخ ایران

الف) کتاب‌ها

۱- تاریخی؛ در دوره معاصر و به ویژه عصر قاجار کتاب‌های متعددی در موضوع تاریخ توسط مورخان ایرانی با دویکرد سنتی و جدید نوشته شده است که پیش از این با برخی از آنها آشنا شدید. علاوه بر این، در دوره قاجار چند تن از اروپاییان که بیشتر آنان مدتی را در ایران به سر برده بودند، کتاب‌هایی درباره تاریخ ایران نوشتند که جزو منابع آن دوره به شمار می‌روند.

تاریخ کامل ایران - نوشته سر جان ملکم

تاریخ منتظم ناصری - نوشته محمد حسن خان اعتماد السلطنه

۲- خاطرات: در دوره معاصر عده زیادی از شخصیت‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی و یا مردم عادی اقدام به نگارش خاطرات خویش اغلب در قالب وقایع‌نگاری‌های روزانه کردند. محتوای این آثار، حاوی برخی اطلاعات ارزشمند دربارهٔ اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و شرح حال رجال آن دوره است که به ندرت در سایر منابع یافت می‌شود. تعدادی از خاطرات متعلق به دوره معاصر را در جدول زیر ملاحظه می‌کنید.

عصر قاجار	دوره پهلوی	دوره جمهوری اسلامی
روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه	خاطرات سلیمان بهبودی، رئیس دفتر رضاشاه	خاطرات آیت‌الله هاشمی رفسنجانی
روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه	خاطرات محمدعلی فروغی، متفکر و سیاستمدار دوران قاجار و پهلوی	خاطرات فاطمه آباد، همسر شهید علی بیبا از فرماندهان دفاع مقدس
خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین‌الدوله	خاطرات و تألمات دکتر محمد مصدق	من زنده‌ام، خاطرات دوران اسارت معصومه آباد
خاطرات تاج‌السلطنه (دختر ناصرالدین شاه)	خاطرات محمدعلی مجتهدی، مؤسس دانشگاه صنعتی شریف و رئیس مدرسه البرز	خاطرات آیت‌الله مهدوی‌کنی، رئیس فقید مجلس خبرگان رهبری
شرح زندگانی من (خاطرات عبدالله مستوفی از خاندان مستوفیان قاجار)	یادداشت‌های علم، نخست‌وزیر و وزیر دربار محمدرضاشاه پهلوی	خاطرات آیت‌الله ابراهیم امینی، نماینده مجلس خبرگان رهبری و امام جمعه سابق قم

کاوش خارج از کلاس

با مراجعه به یکی از کتابخانه‌ها، یکی از کتاب‌های خاطرات دوره معاصر را انتخاب کرده و چند سطر از آن را که به نظر تان جالب و مهم است، یادداشت و در کلاس گزارش کنید.

۳- سفرنامه‌ها: در عصر قاجار سفرنامه‌نویسی گسترش فراوانی یافت و تعداد قابل ملاحظه‌ای از شخصیت‌های این عصر، دیده‌ها و شنیده‌های خویش را در جریان سفرهای داخلی و خارجی به رشتهٔ تحریر در آوردند. از ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه سفرنامه‌های متعددی به جا مانده است. برخی از مقام‌ها و رجال سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دوره قاجار نیز سفرنامه‌های جالبی نوشته‌اند. علاوه بر آن، عده‌ای از سفرا، مأموران، بازرگانان و جهانگردان خارجی نیز خاطرات سفر خود به ایران را در قالب

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر از سفرنامهٔ اوژن اوبن^۱ سفیر فرانسه و بنجامین^۲ نخستین سفیر آمریکا در ایران در عصر قاجار را بخوانید و به پرسش مربوط به آن پاسخ دهید.

متن ۱- «در شیوهٔ نفوذی انگلیسی‌ها، تلگراف همان نقش را دارد که راه‌ها در شیوهٔ نفوذی روس‌ها دارند. اگر عملکرد سیم‌ها و دستگاه‌های مخابراتی ضعیف باشد معنایش این است که باید حوزهٔ عملیات انگلیسی را گسترش بیشتری داد. در برابر ایلغار روسی، که گام به گام و حساب شده و یک‌دست در شمال ایران و اخیراً در حوالی جنوب هم آثار نفوذ و رسوخ تدریجی‌شان مشهود است. انگلیسی‌ها هم در هر شهری با تشکیلات کم‌وبیش مشابه هم، مانند استقرار بانک شاهنشاهی، ایجاد تلگراف، تأسیس نمایندگی‌های تجارت‌خانه‌های بزرگ که حمل و نقل ایران را در اختیار خود دارند، اعزام هیئت‌های مذهبی پروتستان و ... در همه جا حاضر و ناظرند» (اوبن، ایران امروز، ۱۹۰۷-۱۹۰۶، ص ۲۸۰).

متن ۲- «یکی از هنرهای شکوفای ایران که به هیچ وجه از رکود در آن اثری نیست هنر معماری است. ایران در دوران گذشته در رشتهٔ معماری شهرت زیادی در دنیا داشته و آثار مهم و فناپذیری خلق کرده است و اکنون هم در این رشته قدرت و نبوغ خود را حفظ کرده است. یکی از خصوصیات مهم و جالب توجه هنر معماری ایران، چه در گذشته و چه در زمان حال، تطابق کامل با شرایط موجود است. در جنوب ایران که سنگ‌های زینتی و خوب از جمله مرمر زیاد است از آنها در ساختمان‌ها استفاده می‌کنند. در شهرستان‌های ساحلی دریای خزر که چوب فراوان است، از چوب به عنوان مادهٔ اولیه در ساختمان‌ها استفاده می‌شود... معماران ایران شرایط آب و هوا را در فرم و شکل پنجره‌های ساختمان رعایت می‌کنند. مثلاً در تهران و مناطق دیگر گرمسیری پنجره‌ها را طوری می‌سازند که وقتی آنها را باز کنند یک طرف اتاق به هوای آزاد و حیاط راه پیدا کند، و بدین ترتیب هوا به آسانی جریان یابد و خنک شود (بنجامین، ایران و ایرانیان، ص ۲۷۳).

۱- محتوای اطلاعات هر متن در چه حوزه‌ای از مطالعهٔ تاریخی کاربرد دارد و از چه جهاتی حایز اهمیت است؟ مقایسه و ارزیابی کنید.

۱- Eugene Aubin   ۲- Benjamin

کاوش خارج از کلاس

۱- به یکی از کتاب‌خانه‌های عمومی شهر محل زندگی خود رجوع کنید و سفرنامه‌های مربوط به دورهٔ معاصر آن کتابخانه را فهرست کنید.

بیشتر بدانیم

سفرنامهٔ خراسان ناصرالدین‌شاه

«خودمان سواره آمده داخل دروازهٔ ارگ [سمنان] شدیم... این ارگ و عمارت را حاجی بهاءالدوله پسر... فتحعلی‌شاه... در زمانی که در اینجا حکومت داشته ساخته است. ارگ را تماشا کرده داخل عمارت شدیم بنیان عمارت محکم اما ظاهر آن قدری محتاج به تعمیر است.

... سپس برای مسجد راندیم از کوچه مستقیم و خوبی عبور شد که نهر آب خوبی از میان آن جاریست و اصناف مختلف از همه صنّف طرفین خیابان دکان دارند. جمعیت زیادی از زن ها بالای بامها بودند. شهر سمنان پاکیزه است رعایا و مردم اینجا بسیار مردم نجیب، بی صدای شاکر، کم حرف به قاعده هستند. همینطور می راندیم رسیدیم به مسجد شاه پیاده شده داخل مسجد شدیم. علمای سمنان همه خلعت پوشیده با اتباعشان توی مسجد ایستاده بودند این مسجد بسیار با روح و باصفا و از بناهای ... دوره فتحعلی شاه است» (ناصرالدین شاه، سفرنامه خراسان، ص ۲۶۹-۲۶۶).

سفرنامه دوم مظفرالدین شاه به فرنگ

«امروز بنا است برویم به رامبوی^۱ نهار را مهمان جناب موسیو لوبه^۲ رئیس جمهوری فرانسه هستیم. صبح برخاستیم چایی خوردیم رخت هامان را پوشیدیم، دعاها مان را خواندیم. آمدیم پایین، جناب اشرف اتابک اعظم و... با ما بودند. ترن حاضر بود سوار شدیم از پهلوی شهر ورسایل^۳ گذشتیم ... راه آهن خیلی تند می رفت ساعتی چهارده پانزده فرسخ می رفت. رفتیم تا رسیدیم به گار. موسیو دلکاسه وزیر امور خارجه فرانسه هم حاضر بودند رفتیم به رامبوی، جناب موسیو لوبه و بعضی از جنرال های فرانسه بودند دست دادیم و احوال پرسیدیم با کمال گرمی و مهربانی ما را پذیرایی کردند. نهار خوردیم بعد قدری در پارک گردش کردیم ... شام در منزل خوردیم. ساعت هشت و نیم به تئاتر رفتیم. بازی های غریب کردند. بعد از تماشا آمدیم منزل، نماز شب جمعه خواندیم روزه هم خواندند بعد خوابیدیم» (سفرنامه دوم مظفرالدین شاه به فرنگ، ص ۱۶۲).

۱- Rambouille، روستایی در جنوب غربی ایالت ورسای فرانسه

۲- موسیو امیل فرانسوا لوبه، هشتمین رئیس جمهور فرانسه (۱۹۰۶-۱۸۹۹م)

۳- شهری در شمال فرانسه و در جنوب غربی پاریس که کاخ مشهور ورسای در آن قرار دارد.

علاوه بر کتاب های فوق، آثار ادبی، زندگی نامه ها (تذکره ها)، کتاب های جغرافیایی و متون کلامی، فقهی، فلسفی و حقوقی مربوط به دوران معاصر نیز حاوی اخبار و اطلاعات سودمندی برای پژوهش های تاریخی محسوب می شوند.

برخی از آثار ادبی عصر قاجار

شعر	دیوان ملک الشعرا صبا؛ گلشن صبا؛ مثنوی شاهنشاهنامه صبا؛ دیوان وصال شیرازی؛ دیوان قآنی؛ باغ بهشت، دیوان اشعار طنز سید شرف الدین حسینی (نسیم شمال) شاعر آزادی خواه عصر مشروطه؛ دیوان اشعار میرزاده عشقی، شاعر عصر مشروطه؛ مجموعه اشعار عارف قزوینی، شاعر مشروطه خواه
منشآت	مجموعه رسائل و منشآت میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی که حاوی چند رساله، نامه های دوستانه، عهدنامه ها و وقف نامه هاست؛ منشآت امیر نظام گروسی مشتمل بر نامه های دوستانه و رسمی،
داستان و رمان	کتاب احمد یا سفینه طالبی نوشته عبدالرحیم طالبوف، مشتمل بر داستان گفت وگویی پدری با فرزند خیالی خود، نویسنده ضمن شرح اختراعات و اکتشافات جدید، در هر فرصتی از پیشرفت اروپاییان و پس ماندن ایرانیان سخن به میان آورده و درس اخلاق و میهن پرستی به احمد پسر خردسال خود می آموزد و از رسوم و عادات ناپسند و خرافات و اوهام انتقاد می کند. مسالک المحسنین نوشته طالبوف، داستان یا سفر خیالی گروهی از جوانان برای مقاصد علمی به قله دماوند و در خلال آن مسائل اجتماعی و تعلیماتی را در قالب بحث و مناظره در میان همسفران بیان می کند و بی شبهات به کتاب احمد نیست. سیاحت نامه حاج زین العابدین مراغه ای، سفرنامه ای خیالی یا نخستین رمان اصیل اجتماعی به زبان فارسی است که ضمن توصیف زندگی مردم ایران، جنبه های از آن را مورد نقد قرار می دهد. این اثر در آگاهی سیاسی و اجتماعی مردم ایران و جنبش آنان علیه نظام استبدادی و برقراری مشروطه تأثیر بسزایی داشت (آرین پور، از صبا تا نیما، ج ۱، ص ۳۱-۲۹۳).

ب) نشریات

نشریه (روزنامه) به عنوان رسانه گروهی یکی از ابداعات تأثیرگذار تمدن جدید غربی بود که در دوره قاجار به ایران راه یافت. نشریات از طریق آگاهی بخشی عمومی، تأثیرات فکری، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی زیادی بر جامعه ایرانی نهادند. اولین روزنامه در ایران توسط میرزا صالح شیرازی، یکی از دانشجویان اعزامی به انگلستان با عنوان کاغذ اخبار^۱ در تهران منتشر شد (۱۲۵۳ق). چند سال بعد امیرکبیر به منظور رشد آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی مردم و توسعه فکری و فرهنگی جامعه، روزنامه وقایع اتفاقیه را چاپ کرد که بعداً به روزنامه دولت علیه ایران تغییر نام داد. پس از آن روزنامه‌های دولتی و غیردولتی دیگری در ایران انتشار یافت. به دلیل ماهیت استبدادی حکومت قاجار و نبود آزادی بیان، برخی از روزنامه‌نگاران در خارج از کشور اقدام به نشر روزنامه‌هایی به زبان فارسی کردند^۲ که نسخه‌هایی از آنها به صورت مخفیانه به داخل ایران می‌رسید. پس از پیروزی انقلاب مشروطه شاهد رشد سریع نشریات هستیم. در دوران پهلوی و جمهوری اسلامی با وجود آنکه فعالیت‌های مطبوعاتی نوسان داشت، اما در مجموع نشریات توسعه و تنوع فراوانی یافتند و مجله‌هایی تخصصی در موضوع‌های تاریخی شروع به انتشار کردند.^۳ نشریات قدیمی منبع پژوهشی ارزشمندی در مطالعات تاریخ معاصر محسوب می‌شوند. بسیاری از احزاب و گروه‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی نشریات مخصوص به خود را منتشر کرده‌اند و منبع سودمندی برای پژوهشگران هستند که دیدگاه و مواضع آنها را بررسی کنند.

صفحه اول روزنامه وقایع اتفاقیه

روی جلد مجله یادگار

۱- عنوان کاغذ اخبار ترجمه تحت‌اللفظی واژه انگلیسی Newspaper است.

۲- روزنامه‌های قانون و حبل‌المتین از جمله روزنامه‌های فارسی‌زبان معروف بودند که در دوران قبل از انقلاب مشروطه در خارج از ایران منتشر می‌شدند. روزنامه قانون از سال ۱۳۰۷ق توسط میرزا ملک‌خان در لندن شروع به انتشار کرد و به تندی حکومت قاجار را مورد انتقاد قرار می‌داد. روزنامه حبل‌المتین به صورت هفتگی توسط سیدجلال‌الدین کاشانی در کلکته هندوستان منتشر می‌شد و نقش مؤثری در بیداری افکار ایران و ترویج اندیشه آزادی خواهی و مشروطه طلبی داشت.

۳- مجله یادگار (۱۳۴۲-۱۳۲۸ش) به مدیریت و سردبیری عباس اقبال آشتیانی، مجله وحید (۱۳۵۷-۱۳۴۲ش) به مدیریت سیف‌الله وحیدینا و نشریه بررسی‌های تاریخی (۱۳۴۵-۱۳۵۷) از جمله قدیمی‌ترین نشریات تخصصی تاریخی به‌شمار می‌روند. هم‌اکنون ده‌ها نشریه علمی و پژوهشی با رویکرد مطالعات تخصصی تاریخی در کشور در حال انتشار هستند.

پ) اسناد^۱ و منابع آرشیوی

اسناد تاریخی از مهم‌ترین منابع پژوهش تاریخی به شمار می‌آیند و شامل کلیه مکاتبات حکومتی، فرمان‌ها، معاهدات سیاسی، نامه‌های شخصی و اداری، اسناد مالی و قضایی، گزارش‌های اقتصادی، فرهنگی، نظامی و حقوقی می‌شوند. نظر به اهمیت اسناد در پژوهش‌های تاریخی، در بسیاری از کشورهای جهان محلی برای نگهداری، حفاظت، مرمت، طبقه‌بندی و آماده‌سازی آنها برای استفاده محققان ایجاد شده است. به این مکان آرشیو گفته می‌شود. آرشیو ملی هر کشور محل نگهداری اساسی‌ترین و مهم‌ترین اسناد و مدارک با ارزش و معتبر مربوط به آن کشور است. در سال‌های اخیر مجموعه‌های زیادی از اسناد مربوط به دوران معاصر منتشر شده است.

اسناد حاوی اطلاعات بسیار ارزشمند و منحصر به فردی در خصوص مسائل و موضوع‌های سیاسی، اداری، اقتصادی (مالی، ملکی و معاملات) و فرهنگی، دیدگاه و عملکرد افراد، شخصیت‌ها، احزاب و گروه‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی هستند.

ساختمان آرشیو اسناد ملی ایران

۱- سند تاریخی اوراق یا برگ نوشته‌هایی هستند که دیگر ارزش اداری و روزمره ندارند اما به دلیل اهمیت خاص خود و محتوای مهم، در پژوهش‌های تاریخی مورد استناد قرار می‌گیرند و قابلیت نگهداری دائمی دارند.

انواع آرشیوهای اسنادی

امروزه اسناد، فقط شامل اسناد مکتوب نیست بلکه هر نوع اطلاعات ثبت شده در هر سازمانی که به اشکال نوشتاری، دیداری، شنیداری، مغناطیسی، الکترونیکی و غیره تنظیم شده باشد و بتوان از آنها در مطالعات تاریخی بهره‌برداری کرد را شامل می‌شود. به همین دلیل آرشیوهای گوناگونی در هر کشور وجود دارد به عنوان مثال:

- **آرشیو مکتوب:** محل نگهداری انواع سندهای مکتوب است و از قدیمی‌ترین نوع آرشیوهای جهان است.

- **آرشیو سمعی:** محلی است که نوارهای صوتی جمع‌آوری شده‌اند؛ مانند آرشیو صدای جمهوری اسلامی ایران.

- **آرشیو فیلم:** محلی است که انواع فیلم‌های خبری، داستانی و مستند نگهداری می‌شوند؛ مانند آرشیو فیلم سیمای جمهوری اسلامی ایران.

- **آرشیو عکس:** امروز عکس و تصویر در مطالعات تاریخی از اهمیت ممتازی برخوردار است. در آرشیو عکس، انواع عکس‌های نایاب دربارهٔ رویدادهای مهم تاریخی و شخصیت‌ها و مردم عادی حفظ و نگهداری می‌شود.

آرشیوهای پوستر و نقشه و سکه را نیز می‌توان به این مجموعه‌ها اضافه کرد.

امروزه بسیاری از وزارت‌خانه‌ها و سازمان‌ها آرشیوهایی به‌طور مجزا ایجاد کرده‌اند؛ نظیر ادارهٔ کل آرشیو وزارت امور خارجه، آرشیو سازمان میراث فرهنگی و مرکز آرشیو اسناد صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران و ...

تصویری از یک برگ سند قدیمی

تصویری از مردم در دورهٔ قاجار

کاوش خارج از کلاس

با تهیه چند عکس قدیمی از حوادث دوران معاصر، با تکیه بر آنچه در تصاویر آمده است، رویداد یا رویدادهایی را گزارش و در کلاس ارائه دهید.

ت) بناها، اشیاء و وسایل

آثار معماری شامل بناها، خیابان‌ها، کوچه‌ها و میدان‌ها؛ اشیاء و لوازم به جامانده؛ سکه‌ها، جواهرآلات، مهرها، نشان‌ها و سایر وسایلی که از عصر قاجار و حتی پهلوی به جا مانده است، به پژوهشگران در مطالعه و شناخت آن دوره کمک می‌کند.

پرسش‌های نمونه

- ۱- ویژگی‌های تاریخ‌نویسی سنتی ایران چه بود؟
- ۲- زمینه‌های پیدایش تاریخ‌نگاری نوین ایران چگونه فراهم شد؟
- ۳- ویژگی‌های روش تاریخ‌نگاری نوین و تفاوت آن با روش تاریخ‌نگاری سنتی را توضیح دهید.
- ۴- بینش تاریخ‌نگاری نوین ایران بر چه محورهایی استوار بود؟
- ۵- نقش اسناد آرشیوی را در مطالعات تاریخ معاصر ایران ارزیابی کنید.